

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української філології
Маріупольського державного
університету

ОСОБЛИВОСТІ ХУДОЖНЬОЇ СТРУКТУРИ ПОЕМИ ОЛЕКСИ ВЕРЕТЕНЧЕНКА «ЧОРНА ДОЛИНА»

Олекса Веретенченко один із митців «незавершеного покоління» (В. Лесич) української літературної еміграції 40-х років ХХ ст. Його кількісно невелика творча спадщина є маловідомою для сучасного читача. Доробок митця нараховує чотири збірки поезій: «Перший грім» (1941), «Чорне гніздо» (1943), «Дим вічності» (1951) і «Заморські вина» (1974) – поему «Чорна долина» (1953) і переклад поеми Байрона «Мазепа» (1959).

На вихід поетичних збірок у контексті аналітичних оглядів того часу відгукувались його сучасники в еміграції: С. Гординський, Д. Ниченко, Ю. Шерех, І. Качуровський, Б. Бойчук, Б. Рубчак та ін. Вони зараховували його ліричні твори до найкращих здобутків української поезії повоєнних років. Одним із найдовершеніших і найяскравіших у художньому плані творів О. Веретенченка стала поема «Чорна долина». Ю. Шерех уважав її визначною появою в українській літературі, присвятив їй статтю «Господь, Бог ваш – се полум'я жеруще, Бог ревнивий» [1]. Не оминув уваги дослідників і переклад поеми «Мазепа», над яким автор працював із вимушеними перервами майже двадцять років. Дослідники вважають, що поема «Чорна долина» зазнала істотного впливу поетики твору Байрона.

Останніми роками невелика в кількісному плані спадщина письменника знову привертає увагу сучасних науковців. Наразі це інформаційно-оглядові праці М. Слабошпицького [2], В. Базилевського [3], однак вони є першими кроками до відновлення цілісної панорами українського літературного процесу другої половини ХХ ст. Осмислення проблемно-тематичного діапазону його лірики, ґрунтовне вивчення її поетики, стильових особливостей є невідкладним завданням сучасного літературознавства.

Мета статті – розкриття специфіки творчого відображення трагічної події української історії в романтичній поемі О. Веретенченка «Чорна долина». Цей проблемно-тематичний аспект зумовлює художню своєрідність поеми, процес творення її художньо-структурних елементів.

Широке осмислення й художнє відображення історичної події з козацького минулого України, що лягла в основу поеми «Чорна долина», спонукало О. Веретенченка звернутися до жанру історичної поеми, а робота над перекладом твору Байрона «Мазепа» підказала йому ознаки байронічної поеми, її структуру. Композицію байронічної поеми Ю. Шерех називає «рембрандтівською» і віднаходить її риси в поемі О. Веретенченка. «Як у Рембрандта промінь світла з невидимого – і чи реального? – джерела вириває окремі світляні точки, лишаючи решта в непроглядному сутінку, – в просторі, – бо малярство не говорить категоріями часу, так у байронічній поемі поет вириває світляні точки з потоку подій у часі, лишаючи решту в непроглядному мороці. «Чорна Долина» – це кілька таких точок, спалахи магнію, і – ніч» [1, с. 762].

Для фабули поеми «Чорна Долина» О. Веретенченко обирає лише один епізод, що ґрунтується на історичному факті, – знищення кошовим Іваном Сірком визволених ним із турецької неволі «статарених» земляків, які не хотіли повертатись в Україну. У тексті простежується епічна масштабність, фрагментарність композиції, просторово-часова логіка розгортання сюжету, реальний зв'язок з історією. У художньому наративі твору автор ігнорує несуттєві, акцентуючи увагу читача на найбільш драматичних моментах. Тому поемі «Чорна долина» можна назвати ліро-епічним твором із відчутним романтичним забарвленням.

Твір структурований як зовнішнім поділом, так і архітектонікою вірша. Композиційно поема складається з п'яти невеличких розділів (романтичних фрагментів), у ній простежуються дві сюжетні лінії: концептуально-історична сюжетна лінія Сірка та художня лінія Данила. Кожна з п'яти частин має свою динаміку ліричної нарації та відмінну тональність.

У поемі яскраво виражене фольклорне начало, традиції, особливості козацького характеру, зокрема любов до свободи, сила духу, мужність, стійкість. У центрі уваги історичної сюжетної лінії постає трагічний момент вітчизняної історії, безпосередньо пов'язаний з іменем кошового Івана Сірка. Фабульний каркас другої сюжетної лінії поеми скомпонований на основі фольклорно-романтичної традиції: розлука закоханих Данила та Ярини через напад татар на село, помста ворогам. У фольклорному дусі подано образ молодого і сміливого хлопця Данила, який під час захоплення та знищення села зумів вирватись і попередити козаків про трагедію.

У доборі текстового фактажу поеми автор зосереджується на постаті Івана Сірка, який із максимальною повнотою закумуляував у собі характерні риси переломної й жорстокої доби. Його вчинки говорять самі за себе, однак у центрі поеми не він, а трагічна подія. Ім'я Сірка не винесене автором у назву твору, відсутнє змалювання й особистого життя кошового, його державна, суспільно-політична чи громадська діяльність. У зображенні героя автор не йде за попередниками, які подавали картину внутрішнього світу героя з характерними романтичними мотивами смутку, розчарування. Тому немає експресивного відтворення його душевного стану, переживань із потужним ліричним струменем, немає розвитку його думок, почуттів, мрій і сподівань. Образ окреслюється пунктирно, внутрішній світ героя передається лише через зовнішні ознаки. Образи Данила, Ярини, козаків також є схематичними.

Замість зображення психологічного стану героїв, О. Веретенченко використовує в поемі лірично забарвлені пейзажі, які позиціонують розлогий опис того, що відбувається навколо. Вони живуть в унісон із людськими вчинками, настроями. Єдність із природою, прочитання природи як своєрідного тексту – одна з характерних рис поеми. Неперевершеною ліричною увертюрою – описом світанку в українському селі – починається перша частина поеми: «Благословляється поволі / На світ. Прозорчаста імла, / Як срібна павоть. При тополі / Біліє хата край села» [4, с. 7].

Образ самотньої тополі, що стоїть у селі край дороги й на Дніпрових схилах, навіяний народною баладою, оспіваний Т. Шевченком, набуває в тексті широкого узагальнення й стає національним символом. Літературний топос доповнюють «біла хата край села», «запах тонкого диму», «дрімливий черногуз», «остання зоря», що згає. На тлі такого світанку встає сонце й «бандурно» гомонить степ. І далі все, як в українському селі: «пастух малий жене корів», чути «зарозумілий галас півня», а на березі Дніпра крізь віти тополь читач бачить закоханих Данила і Ярину. Доповнює картину світання опис криничного зрубу. Чути, як «вдарилось відро боками на криничнім зрубі» і звучить пісня про козаків та Івана Сірка, яку співає закоханий юнак.

Картині ранішнього пробудження цілком відповідає тональність тексту. Спочатку це тиша, дрімливий птах, тіні ночі. Устає сонце. Тональність твору стає ритмічнішою: «парує росами земля», «пастух жене корів» і півень «видерся на живопліт». Навіть вода у відрі на криничному зрубі мелодійно хлопоче: «мало, мало, мало». А пісня про Івана Сірка та козаків насторожує. Вона ритмічна, пафосна, акцентує на непереможності українських козаків, і тривожно-сумна, адже козаки йдуть у похід і беруть із собою в дорогу «пригорщі землі святої з рідного облогу», «пахучу памолодь калини для високої могили, може хтось загине» та «цвітану китайку, щоб їм очі... птиці не клювали» [4, с. 10].

Зовсім іншу пейзажну замальовку, сповнену тривожних передчуттів, прогноуючу драматичний розвиток подій, автор використовує в другій частині поеми напередодні нападу татар на село: «У дніпрових плавнях вночі / Тужно закричали сичі, / І степенулись крила птиць / Від мушкетів і рушниць, / Блиснули татарські мечі» [4, с. 11]. Змінюється тональність тексту, ритм прискорений, гнітючий, пророчо страшний. На різноманітність ритміки поеми, яку автор часто змінює відповідно до настрою, вказує С. Гординський. Наголошуючи на вмінні автора «представляти події й оперувати поетичним словом та його багатим музичним звучанням», дослідник робить висновок: «Це ритмічне багатство – може найцікавіша і найвартісніша риса поеми» [5, с. 94].

Експресивність поеми як домінантна її ознака посилюється віртуозною ритмікою: «Задзвонили дзвони – біда! / В села увірвалась орда: / Білим трупом стелять путь, / А живих в асир беруть, / Полилася кров, як вода» [4, с. 12]. Природа, як і люди, відчуває біду. Використовуючи персоніфікацію природи як найвиразнішу ознаку фольклору, автор емоційно впливає на читача: мертві козаки падають «на мертву траву», люди моляться, матері пригортають до себе дітей, дівчата проклинають свою вроду. «Коні ржуть, татари йдуть, / Бубнарі у бубни б'ють, / Стугонить і стогне земля» [4, с. 11].

На тлі палаючого села з'являється вершник на білому коні. Це Данило Ріг мчить на Січ, щоб сповістити козаків про напад татар: «Наче тінь – в далечинь / Пролітає білий кінь». Ознака «білий» у ліричному фольклорі українців засвідчує міфологізм образу, його надзвичайні чи фантастичні можливості. Лише за допомогою білого коня Данило зміг вирватись із палаючого села. Свого білого коня за козацькою традицією він віддає в дарунок кошовому Сірку «на вражу погибіль».

Друга картина тексту, в якій зображено село під час нападу ворога, є антитезою до першої частини, інтонаційно вона завершує її. У ліричному наративі поеми перша і друга її частини готують читача до сприйняття кульмінаційного епізоду, пояснюють його. Усе стихає. На відміну від мирної світанкової тиші в першій частині, тут настає тиша згарища, тиша смерті: «Не чути гомону людського. / Потьмилось небо неокрає. / Хоч запали – нема нікого, / Але і так усе палає» [4, с. 14]. Вогонь символізує тривогу, небезпеку, смуток і страждання. У динаміці символізації вогню як руйнівної, деструктивної сили емоційно насиченим моментом постає функціонування його як узагальнено-образного аналогу смерті. У зображеному пейзажі знищеного українського села зайвою здається навіть «пташка-білоперка», що лине в повітрі. І на тлі цього згарища «блиснуло на свят-престоли» і «засіяла в чудотворнім ареолі вічна Божя Мати». Біблійний образ Божої Матері, який використовує автор, увиразнює філософський характер художнього конфлікту поеми. Образ Божої Матері як посередниці між людьми та Богом, яка символізує терпіння, покору й завжди заступається за грішників перед Всевишнім, в узагальнено-філософському плані символізує національну трагедію матері-України, на долю якої випали такі життєві торттури. На цей образ звертає увагу Ю. Шерех. Він зауважує, що в поемі, крім Данила, Ярини, Сірка, «є четвертий образ, і, напевне, більшої ваги, що проходить нею від початку до кінця. Це образ – Бог. Він робить «Чорну Долину» неповторно веретенченківською» [1, с. 766].

Фрагментарність і відносність часово-просторових меж сприяє зображенню Січі в третій частині поеми. Письменник не подає розлогих описів переможних козацьких походів, не розповідає про їх усенародний героїзм. Особливістю побудови цієї частини є введення в оповідь засобів, притаманних власне драмі, – діалогів. Вони є одним із елементів сюжетотворення, драматизують конфлікт і надають оповіді більшої динамічності. Автор зображує епізод виборів кошового, що супроводжується криком, лайкою та надривними викриками козацької громади прізвищ чи прізвицьк претендентів. Цей епізод надає твору національного козацького колориту: «Пил здіймаючи до хмар, / Кулаками садять, / Чи то б'ють яничар, / Чи то раду радять? / Крик. Шум. Гук. Свист. / Колотнеча. Гана. / Наче то пишуть лист / До султана». / ... / «– Лобода! – Шкода! – / Голова молода! – / Пазуренко Максим! / – Геть з ним! – Геть з ним! / – Дай, Боже, воювати, / Та шабель не виймати / З кошовим таким!» [4, с. 16–17].

М. Слабошпицький, високо поцінуючи ритмічну майстерність поеми, підкреслює: «... тут художній аскетизм на грані літературного мінімалізму. І всі слова вжито в цілковито автологічному значенні. Усі ритми, образні мотиви, стилістичні ключі, здається, хаотично сходяться й розходяться, примхливо сплітаються. Але то тільки позірне враження. Бо Веретенченко все вміло контролює. Він, ніби досвідчений диригент, безпомилково «веде мелодію», подаючи знак, коли якому інструментові вступати зі своєю партією» [2, с. 565].

Детально змальовуючи вибори кошового, вручення клейнодів, автор ілюструє обряд, що був традиційним у козацькому середовищі: «Хтось не витерпів з юрби: / – Гей, землі скоріше! / Аж чотири чуби / Вийшли найстаріші. / – Добре, все од вас прийму, / Все за вас приємлю... / І на голову йому / Положили землю» [4, с. 19]. Такі дії були обов'язковою частиною обряду і здійснювалися з метою, щоб обраний кошовий чи навіть гетьман не забував про своє низьке походження й не поведився зверхньо з козаками, а ставав для них справжнім наставником, «батьком отаманом». Отже, автор надав твору відповідного колориту, емоційної насиченості, не приховавши при цьому ритуальних принижень, рис, які не відповідали людській моралі, але окреслювали особливості козацького менталітету.

Динамічною оповіддю наступу татар на козаків починається четвертий розділ поеми. Виникає повна узгодженість ритмозвукової структури поеми та візуальних образів, сповнених динаміки й експресії: «В небі хмари сунуть, як примари / Місяць, як турецький молодик, / Виборні стамбульські яничари / Поспішають в сонний Чортмлик». / ... / «Зловороже військо обступає / Запорозькі білі курені» [4, с. 21]. Водночас, уникаючи монотонності, поет уводить у текст розгорнуті картини козацького відпочинку: «Грає вітер пісню сумовиту, / А козацтво й досі ще не спить – / Ріже в карти, хилить оковиту, / Про чортів і пекло гомонить» [4, с. 22].

Уповільнюється розповідь у п'ятій частині поеми, яка є кульмінаційною. Картина починається з детального опису добра, яке козаки везуть додому з походу на Крим. Ковані колеса возів грузнуть від здобутих скарбів: «Добра випала гостина: / Зброя, зброя, шиті сідла, / Дорогі заморські вина, / Гори золота і срібла» [4, с. 24]. Навіть у гриві Сіркового коня «брязкають дукати». Козаки радіють поверненню додому і співають пісню про козацьку славу й перемогу, ревуть воли, відчуваючи запах рідного дому. Лише бранці сумні. Виснажлива дорога додому кримськими шляхами, перепаленим сонцем степом убиває всі почуття й надії людей. «А що ж в наметі кошового? / Чом не дрмає кошовий? / Застигла варта біля нього, / І думу думає старий» [4, с. 27]. Мотив ночі, який автор обирає для роздумів Сірка, створює атмосферу таємничості, психологічного напруження, є характерним прийомом, творчо засвоєним О. Веретенченком із байронічної поеми.

Місце, де відбулася трагічна подія розправи Сірка, не міфічний простір, позбавлений географічних та історичних реалій і прикмет. Образ долини, через який пролягає дорога додому, трансформується в контексті історичної долі нації: це поле бою з ворогом, місце фатальної загибелі в нерівному бою, трагічних усобиць, кривавих братовбивчих зіткнень, поле слави й ганьби, перемог і поразок. Долина – відкритий простір в уявно-географічному плані та абстрактно-неконкретизоване втілення безмежності – в поемі є межовим простором між світом зла (ворожий Крим) і світом добра (рідна сторона). Саме тут, у долині, яка осмислюється як простір боротьби між силами добра і зла, відбувається кульмінаційний момент. Цей простір має назву «Чорна долина» та винесений у заголовок твору. Вона (долина) почорніла від крові, яка проливалась тут під час боротьби: «Скільки тут орда ходила, / Скільки різались отам он...» [4, с. 25]. Чорний колір символізує почуття смутку, туги. У передчутті чогось страшного, що має відбутися тут, автор продовжує нарощувати в тексті асоціативний ряд: «Низько кричуть дикі круки», «комета, бач – недобрий знак». Якщо в попередніх частинах опозиційною парою персонажів були козаки під проводом Сірка й вороги (татари) – «свої» та «чужі», то тепер опозиція «свій» і «чужий» змінюється й на перший план виходять «свої», Сірко та козаки, проти «своїх», «статарених» земляків.

У кінці поеми звучить молитва Сірка. Вона входить до складу твору (п'ятої частини) як його органічна частина, є зверненням Івана Сірка до Бога після розправи над своїми земляками. Автор свідомо відхиляється від класичного жанру молитви й подає наскрізну стилізацію, в якій, згідно з його задумом, релігійний пафос трансформовано в пафос національний. Використовуючи молитву, компенсаторною функцією якої є заспокоєння у хвилини духовного розпачу, автор виходить за межі реального історичного вчинку, гріха окремої особи. Молитва Сірка – це монолог-сповідь всієї України, яка буде спокутувати цей гріх, бо горе тій країні, яку нищать вороги, а ще більше горе, коли її діти в неспокійний час знищують своїх. Словами Сірка вона звертається до Бога, просить прощення.

Емоційно розповідаючи про момент трагічної розправи, автор не висловлює моральних оцінок, не вдається до філософських роздумів і узагальнень. Він утримується від особистих оцінок вчинку Івана Сірка, але, порушуючи цю тему, автор виносить її на загальний розсуд нації, показує співвітчизникам страшні й трагічні наслідки протистояння серед свого народу.

Не є дивним вибір письменником такого історичного епізоду, в якому відображено страшну ненависть до земляків, котрі примусово потрапили в чужу країну, яка не стала їм рідною, але з часом стала ближчою від далекої й уже забутої України. Звертаючись до осмислення переломних моментів історії України, автор проектує їх на проблеми сьогочасні: українці знову не з власної волі змушені залишати свою країну, а протистояння між земляками зумовлює знищення родини, нації. Ідейно-змістова наповненість твору більш повно прочитується крізь призму філософських засад мислення письменника. Фактично для О. Веретенченка цей епізод є контекстом для роздумів про причини та наслідки власної еміграції.

Отже, поема є історичним ліро-епічним твором із романтичним забарвленням, своєю ритмозвуковою структурою. На проблемно-тематичному рівні поема продовжує традиції українського ліро-епосу, однак їй

властивий експресивний метафоричний ліричний наратив, ідейно-емоційне навантаження образної системи, що увиразнює сюжетний драматизм поеми, є новаторським і потребує подальшого дослідження.

Література:

1. Шевельов Ю. Господь, Бог ваш – се полум’я жеруще, Бог ревнивий / Ю. Шевельов // Шевельов Ю. Вибрані праці : у 2 кн. / Ю. Шевельов ; упоряд. І. Дзюба. – 2-ге вид. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – Кн. II : Літературознавство. – 2009. – С. 762–768.
2. Слабошпицький М. «Я словом нації служив...». Олекса Веретенченко / М. Слабошпицький // 25 українських поетів на вигнанні. – К. : Ярославів Вал, 2012. – С. 552–576.
3. Базилевський В. Олекса Веретенченко (1918–1993). Живе слово / В. Базилевський // Слово Просвіти. – 2012. – № 50 (687). – 13–19 грудня. – С. 8–9.
4. Веретенченко О. Чорна долина. Поема / О. Веретенченко. – Детройт, 1953. – 32 с.
5. Гординський С. О. Веретенченко – Чорна долина / С. Гординський // Київ. – 1954. – № 2. – С. 94–95.

Анотація

**М. КОНОВАЛОВА. ОСОБЛИВОСТІ ХУДОЖНЬОЇ СТРУКТУРИ ПОЕМИ
ОЛЕКСИ ВЕРЕТЕНЧЕНКА «ЧОРНА ДОЛИНА»**

У статті проаналізовано художню структуру поеми, визначено особливості жанру твору, який зумовлює специфіку наративу. З’ясовано місце ліричного пейзажу в композиції твору. Увага акцентується на ліричному наративі, його експресивності, метафоричності, ідейно-емоційному навантаженню, що увиразнює сюжетний драматизм поеми.

Ключові слова: романтична поема, ліричний наратив, ритміка, символ, пейзаж.

Аннотация

**М. КОНОВАЛОВА. ОСОБЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ СТРУКТУРЫ ПОЭМЫ
А. ВЕРЕТЕНЧЕНКО «ЧЕРНАЯ ДОЛИНА»**

В статье осуществлен анализ художественной структуры поэмы, определены особенности жанра произведения, который обуславливает специфику нарратива. Выяснено место лирического пейзажа в композиции произведения. Внимание акцентируется на лирическом нарративе, его экспрессивности, метафоричности, идейно-эмоциональной нагрузке, который подчеркивает сюжетный драматизм поэмы.

Ключевые слова: романтическая поэма, лирический нарратив, ритмика, символ, пейзаж.

Summary

**M. KONOVALOVA. PECULIARITIES OF ARTISTIC STRUCTURE
OF OLEKSA VERETENCHENKO’S POEM “BLACK VALLEY”**

Analysis for artistic structure of the poem is made, peculiarities of poem’s genre, which determines narration specific are made. The place of lyrical landscape in composition of the poem is defined. Attention is focused on the lyrical narration, it’s expressiveness, metaphoric, ideologic-emotional strain that express scene dramatic of the poem.

Key words: romantic poem, lyrical narration, rhythm, symbol, landscape.